



દૂધસાગર ડેરીની વિવિધ ક્ષેત્રો પર અસરો

નિધીબેન પ્રતાપભાઈ ચૌધરી

૧. પ્રસ્તાવના

દૂધસાગર ડેરી એ ગુજરાતની એક મહત્વપૂર્ણ અને ખ્યાતનામ સહકારી ડેરી છે, જેનો વિકાસ ૨૦મી સદીની મધ્યમાં શરૂ થયો અને ત્યારથી એ દૂધ અને દૂધના ઉત્પાદનોના પ્રચલિત ઉત્પાદક અને વિતરણકાર તરીકે પોતાનું સ્થાન બનાવ્યા છે. આ ડેરીનું મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ગુણવત્તાવાળા દૂધ અને આલિંગ્ય ઉત્પાદનો પ્રદાન કરવાનો છે, જે કેવળ વ્યાવસાયિક વટાવટ જ નહીં, પરંતુ નાના અને મધ્યમ કૃષિ ખેડૂતો માટે એક મજબૂત આર્થિક આધાર પણ છે.

દૂધસાગર ડેરીના ઉદ્ભવ અને તેનું વિસ્તરણ માત્ર એક કૃષિ પ્રોજેક્ટથી વધુ છે; તે ગુજરાતની ગ્રામ્ય અને આર્થિક સુધારા માટે એક સંવેદનશીલ તકનીકી પહેલ છે. આ ડેરીનું પ્રભાવગ્રસ્ત ક્ષેત્ર માત્ર દૂધ ઉત્પાદન અને વેચાણ મર્યાદિત નથી, પરંતુ આનો સકારાત્મક પ્રભાવ ગ્રામ્ય વિકાસ, રોજગારી, પશુપાલન, તેમજ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પણ વ્યાપક છે.

વિશ્વના સૌથી મોટા દૂધ ઉત્પાદક દેશોના પંક્તિમાં ભારતનો સમાવેશ થાય છે, અને આ ક્ષેત્રમાં ગુજરાતની યોગદાન દૂધસાગર ડેરીના માધ્યમથી અવલંબિત છે. આ ડેરીનો વિકાસ અને સફળતા, તેના માટેનું શ્રેષ્ઠ સંચાલન અને સંસ્થા દ્વારા અપાતા મજબૂત સહકારની નીતિઓ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

આ અભ્યાસ લેખમાં, દૂધસાગર ડેરીના વિવિધ ક્ષેત્રો પર પડતા અસરો પર વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. આમાં કૃષિ, આર્થિક, સામાજિક, વૈશ્વિક, અને પર્યાવરણીય ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થશે, જેમાં આ ડેરીના કાર્યલાવવાની વ્યાપકતા અને તે કેવી રીતે સમાજના વિવિધ પલ્લુઓને પ્રભાવિત કરે છે તે દર્શાવવામાં આવશે.

૨. દૂધસાગર ડેરીનો પરિચય

દૂધસાગર ડેરી એ ગુજરાતની એક અગ્રણી સહકારી ડેરી છે, જે માત્ર દેશની બાજાર જ નહીં, વિશ્વસ્થી પણ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ ડેરીના વિવિધ ક્ષેત્રો પર પડતા અસરો મોટા પ્રમાણમાં છે, જેમાં કૃષિ, આર્થિક, સામાજિક, વૈશ્વિક અને પર્યાવરણીય સ્તરે વિવિધ ફેરફારો જોવા મળે છે. દૂધસાગર ડેરી, પાળતુ પશુઓના સેવાકાર્ય, દૂધ અને તેને આધારિત ઉત્પાદનોનું ઉત્પાદન, તેમજ સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તેનું વિતરણ આ તમામ પાસાઓ આર્થિક અને સામાજિક સ્વરૂપોમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

૩. દૂધસાગર ડેરીનો ઇતિહાસ

મહેસાણા જિલ્લાના વિજાપુર તાલુકાના ચરાડા ગામના આંજણા પટેલ કુટુંબના એક ખેડૂત એવા શ્રી માનસિંહભાઈ પૃથ્વીરાજ પટેલ ચૌધરીએ મહેસાણા ખાતે દૂધસાગર ડેરી શરૂ કરવાની પાયાની ઇંટ નાખી હતી. તેઓ વધુ જીવ્યા નહિ તેથી એવું કહેવાય છે કે જો તેઓ વધુ જીવ્યા હોત તો, અમૂલ ડેરી આણંદમાં નહિ પણ મહેસાણામાં હોત. તેમના અથાગ પ્રયત્નો દ્વારા મહેસાણામાં ડેરી ઉદ્યોગની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૯૬૦થી 'મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લીમીટેડ' નામની સહકારી મંડળીની નોંધણીથી થઈ હતી, જે આગળ વધતાં ૨ એપ્રિલ ૧૯૬૩માં દૂધસાગર ડેરીના નામનો શિલારોપણ થયો. દૂધસાગર એ કાર્યક્ષમ ઉત્પાદન ક્ષમતા ધરાવતી એક એવી ડેરી છે, જેમાં વૈશ્વિક ગુણવત્તાના દૂધ અને મલ્ટિ-પ્રોડક્ટ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ડેરીની સહકારી સ્વરૂપે આ સ્થાપના ખેડૂતોના હિતમાં ઘણી ફાયદાકારક રહી છે.

૪. દૂધસાગર ડેરીનું સંચાલન (Dudhsagar Dairy Management):

૪.૧ સંસ્થાની ઓળખ

- અધિકૃત નામ: મહેસાણા ડિસ્ટ્રિક્ટ કો.ઓપ. મિલ્ક પ્રોડ્યુસર્સ યુનિયન લિ. (Mehsana District Co-operative Milk Producers' Union Ltd.)
- લોકપ્રિય નામ: દૂધસાગર ડેરી
- સ્થાપના: ૧૯૬૩
- સ્થાન: મહેસાણા, ઉત્તર ગુજરાત

૪.૨ સંચાલન વ્યવસ્થા

- સહકારી માળખું: દૂધસાગર ડેરીનું સંચાલન સહકારી તંત્ર હેઠળ થાય છે, જ્યાં દૂધ ઉત્પાદક ખેડૂત સભ્યો પાર્ટીસિપેટરી હોતા હોય છે.
- બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ: ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનું બોર્ડ ડેરીના મુખ્ય નિર્ણયો લે છે.
- અધ્યક્ષ: બોર્ડ દ્વારા ચૂંટવામાં આવે છે.
- મુખ્ય વ્યવસ્થાપક (Managing Director): દિવસચર્યા અને વ્યવસાયિક કામગીરી માટે જવાબદાર હોય છે. એ નિમણૂકિત અધિકારી હોય છે.

૪.૩ પ્રમુખ કામગીરીઓ

- ગામડાઓમાંથી દૂધ એકત્રિત કરવું
- પ્રોસેસિંગ અને પેકિંગ: પૌષ્ટિક દૂધ અને દૂધ પરથી બનેલા ઉત્પાદનો તૈયાર કરવા
- માર્કેટિંગ: 'સાંજી', 'દૂધસાગર', 'અમૂલ' બ્રાન્ડ હેઠળ વેચાણ
- ખેડૂત સેવા: પશુપાલન ટ્રેનીંગ, પાશુચિકિત્સા સેવા, પોશણ સહાય વગેરે

૪.૪. સંલગ્નતા

- દૂધસાગર ડેરી ગુજરાત કોઓપ. મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન (GCMMF) સાથે સંલગ્ન છે, જે "અમૂલ" બ્રાન્ડ હેઠળ સમગ્ર ભારતમાં માર્કેટિંગ કરે છે.

૪.૫ વિશિષ્ટતાઓ

- ગુજરાતની સૌથી મોટી સહકારી ડેરીમાંની એક
- લાખો દૂધ ઉત્પાદકો જોડાયેલા છે
- આધુનિક ટેકનોલોજી અને ગુણવત્તા નિયંત્રણ પર ભાર

૫. વિવિધ ક્ષેત્રે દૂધસાગર ડેરીનો પ્રભાવ

૫.૧ કૃષિ ક્ષેત્રે દૂધસાગર ડેરીનો પ્રભાવ

કૃષિ ક્ષેત્રે દૂધસાગર ડેરીએ અનુકૂળ અસર પાડી છે. મુખ્યત્વે પશુપાલન, ખેતરો, અને કુદરતી સંસાધનો પર તેનું ઊંઘાણ પડ્યું છે. ખેડૂતોને યોગ્ય ભાવે દૂધ વેચવાનો મોકો મળ્યો છે, જે તેમને પશુપાલન માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

A. દૂધ ઉત્પાદન અને પાળતુ પશુઓના ઉપયોગમાં વધારો

- દૂધસાગર ડેરી દ્વારા ખેતી અને પશુપાલન, બંનેને મજબૂતી આપવામાં આવી છે. ડેરી દ્વારા ખેડૂતોને પલ્લવિત અને ગુણવત્તાવાળા પશુઓ માટે માર્ગદર્શન અને સહાય આપવામાં આવે છે.
- પાકો અને પશુઓના સંકલન સાથે ઉચ્ચ સ્તરીય દૂધ ઉત્પાદન માટે ટેકનોલોજી અને સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે.

B. પશુપાલન માટે નવી તકનીકો

- દૂધસાગર ડેરીએ પશુપાલકોને પાળી પાળીનો ઉપયોગ કરવા માટે સહાયની વ્યવસ્થા છે. નવી રીતે ઊંઘાણ, ખેતીના ઉત્પાદનો માટે ઉત્પાદન અને વિવિધ પ્રકારની સંશોધનની યોજનાઓ તેમને દૂધ ઉત્પાદનના સ્તરે ફાયદાકારક બનાવે છે.

C. વિશ્વસનીય બજાર અને ભાવ

- ડેરી સાથે સંકળાયેલા ખેડૂતોએ પોષણ અને દૂધના શ્રેષ્ઠ ભાવ પ્રાપ્ત કર્યા છે, જે તેમને વધુ કામમાં લગાવવી માટે પ્રેરણા આપે છે.

૫.૨ આર્થિક ક્ષેત્ર પર અસરો

દૂધસાગર ડેરી ગુજરાતની આર્થિક વૃદ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ પાસો બની છે. એશિયાના સૌથી મોટા દૂધ ઉત્પાદક સંસ્થા તરીકે, આ ડેરી ઘણી રીતે આર્થિક વલણોને પ્રેરિત કરે છે.

A. રોજગારી

- દૂધસાગર ડેરીમાં આર્થિક સહકાર અને વ્યાવસાયિક લાભ સાથે ગામના લોકોને વિવિધ પ્રકારે રોજગારી મળી છે. પશુપાલકો, મેન્યુફેક્ચરિંગ, માર્કેટિંગ અને વિતરણ વિભાગોમાં વ્યાપક રીતે રોજગારીની તક મળે છે.

- અહીયા ફેન્જાઈઝીંગ અને અન્ય ખેતી સંલગ્ન વ્યાવસાયિકોએ નોકરીયાં પામી છે.

B. અર્થવ્યવસ્થામાં વૃદ્ધિ

- દૂધસાગર ડેરી અને તેના ઉત્પાદન દ્વારા સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય બજારોમાં શ્રેષ્ઠ ગુણવત્તાવાળા ઉત્પાદનો પૂરી પાડવામાં આવ્યા છે. આ સાથે, રાજ્યની આર્થિક દરની વૃદ્ધિ વધે છે.
- લોકલ માર્કેટિંગ અને ઉત્પાદન પ્રતિક્રિયા અર્થવ્યવસ્થા માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

C. વિકસિત બજાર

- આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં પણ દૂધસાગર ડેરીના ઉત્પાદનો નિકાસ થાય છે. આ સાથે વિદેશી આવક, નવી મનોવિદ્યાઓ અને વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિઓ પ્રેરિત થાય છે.

૫.૩ સામાજિક ક્ષેત્રે અસરો

દૂધસાગર ડેરી સમાજના વિવિધ વર્ગો પર એક સકારાત્મક પ્રભાવ પાડી રહી છે.

A. શિક્ષણ અને તાલીમ

- દૂધસાગર ડેરી સંસ્થા તાલીમ અને પરિષદોનું આયોજન કરે છે, જે ખેડૂતોને નવી ટેકનિક અને વ્યવસાયિક પદ્ધતિઓ પર માર્ગદર્શન આપે છે.

B. પ્રજાના જીવનમાટે લાભ

- ગામડાઓમાં ખાસ કરીને, તે મજૂર અને ખેડૂત વર્ગ માટે એક મજબૂતી બની છે, જે તેમને ગુણવત્તાવાળી રોજગારી અને જીવનશૈલી પ્રદાન કરે છે.

C. આરોગ્ય અને પોષણ

- દૂધસાગર ડેરીનો મુખ્ય હેતુ પોષક અને આરોગ્યપ્રદ દૂધ પૂરો પાડવાનો છે. આ સાથે, લોકો આરોગ્યને અનુરૂપ પોષણ પ્રાપ્ત કરે છે.

૬. વિશ્વમાં દૂધસાગર ડેરીનો પ્રભાવ

દૂધસાગર ડેરી વૈશ્વિક સ્તરે પોતાનું મહત્વ ધરાવે છે. આથી, તે દેશમાં માત્ર પોષણકારક દૂધ નહીં, પરંતુ પશુપાલન, ખેતી અને વૈશ્વિક બજારોમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એક ઉદ્દેશ છે.

A. વિશ્વસ્નાતક નેટવર્ક

- આ ડેરીએ પનીર, દૂધ, ઘી, આઈસક્રીમ અને અન્ય દૂધ ઉત્પાદનો દ્વારા ભારતીય ઉત્પાદન અને નવી શોધ માટે વૈશ્વિક બજારોમાં પોતાનું સ્થાન બનાવ્યું છે.

B. આંતરરાષ્ટ્રીય નિકાસ

- દૂધસાગર ડેરીના ગુણવત્તાવાળા ઉત્પાદનો, જેમ કે પનીર, દૂધ, ઘી અને દહીં, હવે વૈશ્વિક બજારમાં ઉપલબ્ધ છે. આ માટે વિદેશી નિકાસમાં પણ વધારો થયો છે.

૬. પર્યાવરણીય અસરો

જ્યારે દૂધસાગર ડેરીનો વ્યાપક પ્રભાવ છે, ત્યારે આ સંસ્થાએ પર્યાવરણ પર પણ કેટલીક સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસર પાડ્યા છે.

A. પર્યાવરણના સંસાધનો

- સંસાધનોનું યોગ્ય ઉપયોગ અને વ્યવસ્થા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, પરંતુ સસ્તી ઊર્જાની ખોટ અને પાણીના સંસાધનો પર ભાર પડ્યો છે.

B. પર્યાવરણીય અભિગમ

- પર્યાવરણીય દૃષ્ટિકોણથી, દૂધસાગર ડેરી પર્યાવરણીય ટકાઉ વિકાસ માટે અમુક પ્રયાસો કરી રહી છે, જેમ કે પૃથ્વી સંરક્ષણની યોજનાઓ, ગેસ ઉત્સર્જન ઘટાડવો વગેરે.

૭. નિષ્કર્ષ

દૂધસાગર ડેરી એ એક સહકારી સંસ્થા છે, જે સંસ્થાના કાર્ય, સમાજના વિકાસ, અર્થવ્યવસ્થા અને પર્યાવરણને ધ્યાનમાં રાખતી ઘણી પદ્ધતિઓ અને ફેરફારો પર કામ કરે છે. આ ડેરી ખેડૂતો, મજૂરો અને સ્થાનિક બજારો માટે પોષણ અને આર્થિક લાભ પ્રદાન કરતી એ બેતા તરીકે ઉભરી છે.

સંદર્ભસૂચિ

- 1.Dudhsagar Dairy – Mehsana District Cooperative Milk Producers’ Union Ltd. (2024). Official Website. Retrieved from <https://www.dudhsagardairy.coop>
- 2.Government of Gujarat – Cooperation Department. (2023). Cooperative Dairying in Gujarat. Retrieved from <https://cooperation.gujarat.gov.in>
- 3.Gujarat Cooperative Milk Marketing Federation Ltd. (GCMMF). (2024). About Us. Retrieved from <https://www.amul.com>
- 4.Kurien, V. (2007). I Too Had a Dream. Roli Books.
- 5.National Dairy Development Board (NDDB). (2023). Dairy Cooperatives in India. Retrieved from <https://www.nddb.coop>
- 6.Patel, R.J. (2021). સહકારી સંસ્થાઓનું અર્થશાસ્ત્ર (Gujarati). Ahmedabad: University Granth Nirman Board.
- 7.Shah, Tushaar (1996). Catalysing Cooperation: Design of Self-governing Organisations. Sage Publications.